

УДК 81'42

Шульжук Н. В.

ПРОБЛЕМИ ОПИСУ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ (лінгвістичний аспект)

У статті здійснено дослідження специфіки діалогічного мовлення як синкретичного явища. Проаналізовано історію різноаспектного вивчення діалогу у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві та типологію діалогічних єдностей. Визначено основні тенденції у вивченні особливостей синтаксичної організації діалогічної репліки.

In the article there has been carried out a research on the specific features of dialogue speech as syncretic phenomenon. There has been analyzed both the history of multi aspect study of a dialog in national and foreign linguistics and the typology of dialogic units. There have been defined the main tendencies in studying peculiarities of the syntactic of organization of a dialogic phrase.

Найважливіша функція мови – комунікативна, яка реалізує одну з найперших суспільних потреб і використовується для розв'язання життєво важливих проблем особистості у всіх сферах комунікації. Комунікативній функції підпорядковані усі інші. Діалогічне мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови, – яскравий вияв комунікативної функції мови, тому його вивчення дає наукову основу для глибоких висновків про структуру національної мови, про її динаміку і багатогранні функції в комунікації.

У працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців представлені різні аспекти вивчення діалогічного мовлення [12; 15; 17; 22; 23; 28]. Актуальність статті полягає в тому, що дослідження синтаксичних особливостей українського діалогічного мовлення залишається одним із важливих завдань сучасного мовознавства. Метою статті є з'ясувати специфіку діалогічного мовлення як синкретичного явища, проаналізувати історію різноаспектного вивчення

діалогу у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві та визначити основні тенденції у вивченні особливостей синтаксичної організації діалогічної репліки.

Що ж таке діалог? Л. П. Якубинський розглядає монолог та діалог як “форми мовного висловлення”, “форми мовних взаємодій” [28].

“Особливою формою мовного спілкування” вважає діалог Т. Г. Винокур [9].

Заслуговує на увагу думка Г. М. Чумакова, який визначив діалог як “форму реалізації висловлення” [25].

Н. Ю. Шведова визначає діалог не як форму мовлення, а як його різновид, як “обмін висловленнями” [26].

Вище згадане різноголосся у визначенні діалогу пов’язане передусім з тим, що подібні визначення, звичайно, даються з розрахунком на “крайній випадок” [28, с. 118]. Звичайно, подібні тлумачення діалогу не враховують, що фактично у мовленні такі “крайні випадки” не є типовими, вони не враховують і того, що в межах діалогу можуть розвиватися монологічні елементи так само, як і в межах монологу – діалогічні. Діалогічне мовлення є частиною загальної комунікативної системи, якою є мова. Мова як засіб спілкування між людьми може використовуватись для передачі інформації “різної якості і різної кількості” [24, с. 6] залежно від цільової настанови мовця, від спрямованості інформації і від умов її передачі. Мовне спілкування людей забезпечує реалізацію взаємодії людей у суспільстві.

Передача інформації в діалозі йде відразу кількома каналами: словесним, інтонаційним, міміко-жестикуляційним, ситуативно-предметним, тому діалогічне мовлення – явище синкретичне.

Екстралінгвістична зумовленість мовленнєвого акту складається з багатьох чинників: об’єктивних (візуального, темпорального, ступеня офіційності, типовості ситуації, національної специфіки, впливу обраної для розмови теми та ін.) та суб’єктивних (вік, освіта, ерудиція, професійна та соціальна кваліфікація, зацікавленість та обсяг знань про предмет розмови, особливості психічного порядку, індивідуальні особливості мовлення та ін.). Досить детально аналіз цих чинників подається в спеціальній лінгвістичній літературі [10, с. 6–10].

Як бачимо, великий дослідницький матеріал, присвячений діалогу, свідчить про складність та багатоаспектність цього явища, бо діалог є формою мовного спілкування, сферою виявлення мовної діяльності людини і – ширше – формою існування мови. Аспекти уваги до діалогу тісно пов'язані між собою, про що свідчить й консолідація наук нелінгвістичного циклу в питаннях специфіки діалогічного мовлення.

Основи теорії діалогу у мовознавстві радянського періоду були закладені в працях Л. В. Щерби, Л. П. Якубинського, В. В. Виноградова, де були накреслені шляхи подальших досліджень у цьому напрямку.

Великий інтерес до діалогу виявляється з кінця 40 – початку 50-х років [7; 9; 16; 26]. З того часу питання діалогу інтенсивно розробляються на матеріалі різних мов : російської [1; 20]; німецької [10]; англійської [24] та ін.

Активне вивчення синтаксичних явищ діалогічного мовлення спостерігаємо в 50–60-ті роки [18; 27]. Звичайно, цей список праць можна було б розширити й тими дослідженнями, які спеціально питань діалогу не розглядали, але давали побіжні зауваження щодо специфіки синтаксичної будови діалогічних реплік.

Діалогічне мовлення у 60–70-ті роки стало об'єктом кількох дисертаційних досліджень [4; 6].

Чималий досвід у вивченні діалогу має й українське мовознавство [2; 12; 15; 21]. Специфіка діалогічної комунікації, різноаспектне її вивчення залишаються актуальними й сьогодні [3; 14].

Оскільки в діалозі інформація йде відразу кількома каналами, то його уніфікована типологія відсутня : у науковій літературі називаються різні критерії, що покладені в основу класифікації типів діалогу (композиційний, семантичний, композиційно-семантичний, комунікативний, жанровий, функціональний і т. ін.).

Під впливом ідеї актуального членування висловлення поділяє діалоги на модальні та предметні Н. Д. Арутюнова [1].

Не будемо випускати з поля зору й той факт, що існують діалоги, в яких власне відповіді на питання або іншу репліку-стимул може не бути, хоча такий обмін репліками не порушує адекватного сприйняття інформації. Роль репліки може виконувати й, наприклад, жест або міміка. А є й такі діалоги, де його учасники розмов-

ляють, не розуміючи і не слухаючи один одного. Нарешті, треба враховувати й такі складні різновиди сучасного діалогу, які формуються в рамках свого антиподу – монологу (вони були об’єктом вивчення Н. Ю. Шведової [27]. Безперечно, тип діалогу впливає на структуру його реплік.

За одиницю діалогу більшість лінгвістів визначила діалогічну єдність (Шведова Н. Ю.), або “діалогічний комплекс” (Лаптева О. А.), або “питально-відповідну єдність” (Михліна М. Л.), або “діалогічну композицію закритого типу” (Гельгардт Р. Р.).

Найтипівішим видом діалогічної єдності визнається питально-відповідний комплекс, тому саме він досить детально описаний у лінгвістичній літературі [6; 7].

За кількістю включених реплік та особливістю їх структурної організації діалогічні єдності різноманітні, вони представлені в розмовному мовленні і двокомпонентними діалогами в їх різних модифікаціях, і багатокомпонентними. Найбільш дослідженими у мовознавстві є двочленні діалогічні єдності. Багатокомпонентні діалогічні єдності стали об’єктом дослідження небагатьох учених.

Найелементарнішою ланкою діалогу є взаємодія двох реплік – стимулюючої та реагуючої.

На підставі змісту інформації В. О. Єжов, наприклад, розрізняє кілька видів реплік-відповідей: репліки, в яких інформація відсутня; репліки, в яких інформація недостатня; репліки, в яких, крім достатньої інформації, представлена додаткова, що уточнює рему відповідної репліки; репліки, елементи яких містять надлишкову інформацію [13, с. 117].

“Увагу дослідників привертає переважно проблема типологічного розкласифікування реплік за характером функціонально-сюжетних ознак”, – так вважають Д. Х. Баранник та Г. М. Гай, виділяючи до дванадцяти функціонально різних типів реплікувань [2, с. 52].

В. Д. Девкін стверджує, що “якими б різними не були конкретні реагуючі репліки, їх основний зміст зводиться до трьох типів: стверджувальні; заперечні; або відповіді меншого ступеня визначеності вираження згоди/незгоди, або прості ухилення від відповіді” [10, с. 76].

Структура діалогічних реплік звичайно зумовлена будовою попередньої репліки. Проаналізований нами матеріал та роботи дея-

ких лінгвістів [7; 20] вказують на наявність таких форм цієї зумовленості: граматичної, лексичної, семантичної та функціональної.

Оскільки класичним видом діалогу є питально-відповідна єдність, то існує досить розгалужена класифікація стимулюючих реплік, що являють собою питальне речення. Так, наприклад, М. Л. Михліна розрізняє чотири типи питальних реплік: займенникові; незайменникові; альтернативні; питання-спонукання до продовження мовлення [16].

Безліч запитань діалогу Н. Г. Несіна пропонує звести до двох видів: запитання, що потребує розкриття будь-якого члена речення; запитання, що вимагає підтвердження або заперечення висловленої думки [17, с. 347].

Особливою специфічною формою думки І. В. Борисюк вважає уточнюючі запитання, функцією яких є “знаходження ознак предиката, оскільки він уже відомий з попереднього висловлення співрозмовника” [5, с. 47]. Аналізуючи займенникові уточнюючі питання в українському діалогічному мовленні з погляду їх комунікативного спрямування, І. В. Борисюк пропонує виділити такі їх функціональні різновиди: непередбачувані та передбачувані [5, с. 48].

Узагальнену класифікацію питальних конструкцій подає П. С. Дудик: власне-питальні, непрямі-питальні, питально-риторичні [12].

Детальну комунікативно-семантичну класифікацію “питальних комунікативних одиниць” знаходимо в монографії Л. П. Чахояна [24].

Відомою є класифікація швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, який поділив питальні речення на диктальні та модальні.

Логіко-граматичну природу питання та її реалізацію в питально-відповідних структурах англійського діалогічного мовлення висвітлює в своїй дисертаційній роботі Г. В. Беркаш [4].

Чимало праць присвячено вивченню риторичних запитань. Серед них відзначимо дослідження Т. О. Сергєєвої, у якому вона висвітлює комунікативні особливості риторичних запитань [11], та П. С. Дудика, який дає характеристику таких конструкцій з функціонального боку [12].

Питальні конструкції обслуговують не лише стимулюючі репліки. Нерідко вони використовуються і в репліках-реакціях.

Як бачимо, загальноприйнятої класифікації питальних речень немає, в той же час розходження синтаксистів у виділенні різно-

видів цих конструкцій, у їх характеристиках незначні, подекуди лише термінологічні.

Дослідження діалогічного мовлення є вивченням функціонування мови в найприроднішій для неї формі існування і стосується багатьох параметрів (фонетичного, лексичного, фразеологічного, граматичного, стилістичного і т. ін.). Для більшості лінгвістів предметом дослідження в цій галузі було і залишається висловлення як реалізація в потоці мовлення певної заданої абстрактної системи одиниць мови, тому предметом багатьох досліджень стала синтаксична організація діалогічної репліки.

Спеціальна література з питань синтаксичної організації діалогічної єдності порівняно невелика [8; 9; 26; 27].

Дисертаційним дослідженням Т. Г. Винокур [51] було започатковане вивчення загальних синтаксичних особливостей діалогу, до цього переважно вивчалися індивідуальні особливості стилю письменника.

Важливим стимулом до активізації вивчення українського розмовного мовлення стало видання Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН України трьох колективних монографій [15; 22; 23]. Проте лише окремі їхні статті (С. П. Самійленка, М. У. Каранської, О. М. Маштабей, В. В. Лободи, В. В. Жайворонка, В. І. Добоша) присвячені аналізу синтаксичних явищ розмовного мовлення в його усній (переважно діалогічній) формі.

Першою спробою монографічного дослідження розмовного українського літературного мовлення, переважно його синтаксичної будови (на матеріалі простого речення), стала праця П. С. Дудика [12].

Опублікованих монографічних праць, у яких спеціально розглядалися б явища будови складного речення в розмовному українському літературному мовленні, досі немає, що свідчить про відставання науково-лінгвістичної роботи в цій ділянці.

Які ж аспекти синтаксичної організації діалогу представлені у науковій літературі?

Більшість мовознавців висловлюють думки про те, що діалогічний комплекс – особлива синтаксична структура, яка відрізняється своїми специфічними рисами не тільки від звичайного складного речення, але й від складного синтаксичного цілого чи комплексу речень.

Оскільки діалогічне мовлення є зумовленою дією двох осіб, то мінімальна діалогічна єдність складається з репліки-стимулу та репліки-реакції. Одна частина мовознавців приділила більше уваги синтаксичній будові реплік-стимулів [19], а інша – не залишила поза увагою синтаксичну специфіку реплік-реакцій [1].

Вище згадані роботи розглядають лише загальні особливості синтаксичної будови діалогічного мовлення. Звичайно, існують дослідження, що стосуються специфіки окремих явищ діалогічного синтаксису. Так, наприклад, складноприєднувальні конструкції як явище розмовного синтаксису розглядали: М. Є. Шафіро, В. Л. Рінберг, В. В. Жайворонок. Специфіка еліптичних конструкцій у складі діалогічних єдностей привертала увагу І. Б. Морозової, В. І. Шульгіної. Незакінченим побудовам дали достатньо повну характеристику О. В. Ваяхіна, А. О. Цой. Лінгвістичні основи явищ надлишковості та економії в діалогічному мовленні висвітлені в роботах Н. В. Глаголева. Особливості синтаксичного зв'язку між діалогічними репліками знайшли відображення в дослідженнях К. О. Гузєєвої та Е. О. Трофімової. Парцельовані структури, їх особливості досить повно описані в науковій літературі, а їх функціонування в межах діалогічної єдності проаналізоване недостатньо. Специфіці функціонування складнопідрядного речення в діалозі присвячені дослідження Б. А. Зильберт, К. Кожевникової, В. Г. Костомарова. С. Я. Єрмоленко встановила роль та функції стилістичного компонента в семантиці синтаксичних одиниць – складників діалогу. Комунікативні характеристики діалогічного мовлення розглянуті в роботах А. Р. Балаян, К. І. Саломатова, Г. А. Сергєєвої, Н. І. Теплицької, М. Є. Шафіро.

Існує традиція оцінювати діалогічну єдність як монотематичну одиницю діалогу, що характеризується комунікативною цілісністю, це дає змогу деяким лінгвістам розглядати її як мікротекст [11].

У діалозі яскраво виявляється синкретична природа мовлення. Цей синкретизм пов'язаний з активністю невербальних, паралінгвістичних моментів у формуванні діалогічних висловлень. Тому процеси утворення думки, під впливом яких формується двобічна мовна комунікація з безпосереднім контактом, призводять до “нерівномірної чіткості повідомлюваного змісту і до його нерівномірно повного вираження” [14, 21]. Безпосередній контакт приму-

шує мовців постійно рахуватися не лише з тим, що співбесідник справді висловив за допомогою мовних засобів, але й з тим, що впливає з його поведінки, з тим, що відомо про співрозмовника до моменту діалогу. Усе це впливає на імпліцитне/експліцитне вираження змісту висловлення. Як справедливо зауважив А. П. Загнітко, “одне речення корелює з множинністю висловлень як його реалізаціями. Значення речення і значення відповідних висловлень слід розрізняти. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов’язаних з інтенціями мовця, умовами мовленнєвого і немовленнєвого кортежу й іншими параметрами мовленнєвої ситуації” [14, 3].

Отже, теорія діалогу досить різнобічна, її формують складники різних параметрів. Проблема діалогу має не лише лінгвістичний аспект. Але якими б різними не були причини, що породжують інтерес до діалогічного мовлення представників різних галузей науки, якими б різними не були власне лінгвістичні підходи до діалогу, вони мають дещо спільне, визначене синкретичною природою самого діалогу. Тому симбіоз, утворюваний результатами досліджень проблем діалогічного мовлення різними науками, сприятиме всебічному аналізу цього складного та специфічного явища в суто лінгвістичному аспекті.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Некоторые типы диалогических реакций и “почему” реплики в русском языке // Филологические науки: Науч. докл. высш. шк. – 1970. – № 3. – С. 44 – 58.
2. Баранник Д. Х., Гай Г. М. Драматичний діалог: Питання мовної композиції. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 156 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
4. Беус Л. А., Бердышева С. М., Горелов И. Н. Проявление авербальной системы коммуникации в диалогической речи // Немецкий язык и литературоведение. – Челябинск, 1976. – Вып. 6. – С. 18 – 25.
5. Борисюк І. В. Уточнююче питання в українському діалогічному мовленні // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 46 – 49.
6. Бровеев О. Г. Вопросно-ответные диалогические единства с репликами подтверждения и отрицания в современном немецком языке:

Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Калинин, 1979. – 16 с.

7. Валимова Г. В. Об основных типах ответных предложений диалогической речи // Ученые записки Ростовского педагогического ин-та. Юбилейный сборник. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное изд-во, 1955. – С. 159 – 183.

8. Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1953. – 24 с.

9. Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 342 – 355.

10. Девкин В. Д. Диалог. Немецкая разговорная речь в сопоставлении с русской. – М.: Высш. шк., 1981. – 160 с.

11. Диалог о диалоге: Межвуз. сб. науч. трудов / Ред. Ю. П. Зотов и др. – Саранск : Изд-во Мордовского ун-та, 1991. – 144 с.

12. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.

13. Ежов В. А. О типах ответных реплик в современной английской диалогической речи // XVIII Герценовские чтения. Филологические науки : Тезисы докладов. – Л., 1965. – С. 116 – 118.

14. Загнітко А. П. Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : Зб. наук. праць РДГУ. – Вип. 13. – Рівне, 2005. – С. 3-7.

15. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1965. – 310 с.

16. Михлина М. Л. Из наблюдений над синтаксическими особенностями диалогической речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.- М., 1955. – 16 с.

17. Несина Н. Г. К вопросу о взаимоотношениях реплик диалога // Материалы 22 научной конференции. – Волгоград: Волгоград. пед. ин-т им. Серафимовича, 1968. – С. 346 – 350.

18. Никольский А. А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – Душанбе: Изд-во Таджикского ун-та, 1964. – 73 с.

19. Тарасенкова Е. Ф. Сложноподчиненные предложения в диалогической речи // Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школе и вузах: Тезисы конференции, состоявшейся в г.Краснодаре 20–24 мая 1966 года. – Краснодар: Краснодар. пед. ин-т, 1966. – С. 105 – 108.

20. Теория и практика лингвистического описания разговорной

речи: Тезисы докладов к республиканской науч. конф. (июнь 1968). – Горький: Изд-во Горьк. гос. пед. ин-та ин. яз. – 345 с.

21. Українська республіканська наукова конференція з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення: Матеріали конференції. – Вінниця: Вінницьк. пед. ін-т ім. М.Островського, 1974. – 147 с.

22. Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – 308 с.

23. Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – 204 с.

24. Чахоян Л. П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1979. – 166 с.

25. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью. – К.: Вища шк., 1965. – 219 с.

26. Шведова Н. Ю. К изучению русской диалогической речи // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 67 – 82.

27. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 372 с.

28. Якубинский Л. П. О диалогической речи. Русская речь // Труды фонетического института практического изучения языков: Сб. статей под ред. Л. В. Щербы. – Петроград: Изд-во фонет. ин-та практич. изучения языков, 1923. – Вып. 1. – С. 96 – 195.